

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИБОРУ КРИТЕРІЇВ ЕФЕКТИВНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ВЫБОРУ КРИТЕРИЕВ ЭФФЕКТИВНОСТИ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF APPROACHES TO SELECTION CRITERIA PERFORMANCE ECONOMIC ACTIVITY OF ENTERPRISES

Проведено порівняльний аналіз критеріїв ефективності, що притаманні адміністративно-командній та ринковій економіці. Досліджено взаємозв'язок між критеріями ефективності господарської діяльності підприємств. Розглянуто одно- та багатокритеріальний підходи при виборі оптимальних критеріїв ефективності.

Ключові слова: критерії ефективності, господарська діяльність, однокритеріальний підхід, багатокритеріальний підхід.

Проведен сравнительный анализ критериев эффективности, которые присущи административно-командной и рыночной экономике. Изучена взаимосвязь между критериями эффективности хозяйственной деятельности предприятия. Рассмотрены одно- и многокритериальные подходы при выборе оптимальных критериев эффективности.

Ключевые слова: критерии эффективности, хозяйственная деятельность, однокритериальный подход, многокритериальный подход.

The comparative analysis of criteria of efficiency which are inherent command and market economy is carried out. Interrelations between criteria of efficiency of economic activities of the enterprises are studied. Are considered one and multicriterion approaches at a choice of optimum criteria of efficiency.

Key words: performance criteria, economic activity, odnokryterialnyy approach, multicriteria approach.

Постановка проблеми. Ведення ефективного господарювання – це основна задача для підприємців, які діють в ринковому середовищі, що найчастіше характеризується невизначеністю та ризиками. Нині, в умовах кризових явищ, українським підприємцям доводиться шукати резерви підвищення ефективності за рахунок впровадження прийнятної цінової політики, скорочення витрат на виробництво та випуску продукції, що користується найбільшим попитом.

В таких складних умовах господарювання для підприємства стає важливим обрання оптимальних критеріїв ефективності, що дасть змогу не лише утриматись на ринку, а й працювати результативно.

Функціонуючи на ринку, підприємство здійснює багатогранну діяльність, відповідно і критерії ефективності будуть різноманітні і тісно взаємопов'язані між собою.

Аналіз останніх досліджень. Нині науковцями, найчастіше, пропонується у вигляді критерію ефективності показник рентабельності підприємства, що, на нашу думку, значно звужує оцінку ефективності господарської діяльності підприємства як багатогранної економічної категорії. Вищесказане зумовлює необхідність дослідження даної проблематики.

Вибору оптимальних критеріїв ефективності діяльності підприємств в своїх роботах приділяли значну увагу такі вітчизняні та зарубіжні науковці як: А.Г. Гончарук, А.В. Дейнеко, Я.В. Догадайло, Е. Долан, П. Друкер, Н.А. Кизим, А.В. Куценко, О.І. Олексюк, В.В. Прядко, Д. Сінк, А.Н. Тищенко, А.М. Турило, А.П. Шваб та інші.

Метою статті є з'ясування пріоритетних напрямків, щодо вибору критеріїв ефективності господарської діяльності підприємств. Досягнення поставленої мети ставить за необхідне виділення певних завдань:

- визначити сутність поняття «критерії ефективності господарської діяльності підприємств»;
- розглянути основну відмінність у поглядах науковців, щодо формування критеріїв ефективності за радянських часів і нині;
- запропонувати критерії, на основі яких оцінюватиметься ефективність господарювання.

При написанні даної роботи були використані методи системного аналізу, порівняння, метод табличного подання даних.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до з'ясування сутності поняття «критерій ефективності», відмітимо, що критерій у філософському розумінні є основне мірило, головна відмінна ознака, на основі якої можна встановити істину, вірогідність

знань у тій або іншій області.

Критерій (від грец. *criterion* – засіб для судження), ознака на основі якої проводиться оцінка, визначення або класифікація чого-небудь; мірило оцінки [1, с. 595].

В «Економічному енциклопедичному словнику» [2, с.412] вказано, що – це показник, ознака, на підставі яких формуються оцінка якості економічного об'єкта, процесу, вимірник такої оцінки. Так, критерій ефективності, читаємо далі, характеризує рівень ефективності системи, а критерій оптимальності – її наближення до оптимального стану.

Критерій - це особлива ознака оцінки. «Термін «критерій» у буквальному розумінні означає особливу ознаку (властивість або характерну рису), що слугує для оцінки іншої ознаки з погляду його відповідності певним вимогам (умовам)» [3, с. 56].

На нашу думку, критерій економічної ефективності повинен виражати мету господарської діяльності підприємства та умови її досягнення. Виходячи із цієї сутності критерій економічної ефективності повинен відповідати наступним вимогам:

- відображати результати економічної діяльності;
- фіксувати й вимірювати ступінь досягнення поставленої мети.

На сьогодні не існує погодженої точки зору щодо єдності критерію ефективності. Одні економісти вважають, що він повинен бути єдиним для всіх рівнів господарської структури - від окремого підприємства до економіки країни в цілому. Інші стоять на протилежних позиціях: критерій ефективності не може бути однаковим для всіх рівнів організації виробництва. Він повинен відображати характерні риси досліджуваного об'єкта, будь то економіка країни в цілому, галузь, підприємство. Проте огляд економічної літератури стосовно розвитку теорії ефективності показує, що значна частина авторів дотримуються концепції єдиного критерію ефективності.

Критерій являє собою методологічний принцип, на основі якого можна розробляти методичні підходи до формування показників виміру рівня ефективності. Рівень економічної ефективності дає розуміння того, ціною яких витрат досягається економічний ефект.

Проведемо ретроспективний огляд літературних джерел та з'ясуємо як визначались критерії ефективності господарської діяльності підприємств в адміністративно-командній економіці.

Початок минулого століття характеризувався масштабною індустріалізацією країни, розвитком народного господарства в умовах обмежених матеріальних ресурсів. Саме в ці роки особливо гостро повстає проблема ефективності господарювання і науковці починають приділяти їй значну увагу.

Дискусії серед економістів стосувалися питань сутності, критеріїв, показників ефективності та методики її обчислення. У ході дискусії Г. Бурштейн, А. Колдобський, Л. Літошенко та інші порушували питання про необхідність розмежування критеріїв ефективності на рівні суспільства та підприємства [4, с.38].

Економісти старої школи вважали, що принцип рентабельності не може бути керівним при поділі суспільної праці і капітальних вкладень між різними галузями народного господарства. Л. Літошенко вважав, що планове господарство має керуватися, насамперед, принципом найменших витрат, а не найбільшої маси прибутку. Він писав: «Функціонально побудоване народне господарство, що ставить собі певні соціально-економічні цілі, не може керуватися механічною гонитвою за найбільш вигідним застосуванням капіталу». Н. Шапошніков вважав, що принципом рентабельності на рівні народного господарства можна керуватися тільки у разі збігу інтересів підприємства і суспільства. В умовах, коли такого збігу немає, рентабельність не може бути критерієм народногосподарської ефективності. На його думку, критерієм мають бути інтереси всієї нації, задоволення потреб наступних поколінь [4, с.39]

Водночас інші економісти допускали рентабельність як критерій ефективності господарської діяльності підприємств. Такого погляду дотримувались А. Колдобський, Я. Разенфельд та інші. Деякі вчені робили застереження, що при соціалізмі не можна перетворювати прибутковість підприємства на єдине джерело його права на існування. Такі ідеї були висловлені, зокрема, В. Мілютіним. Така позиція відображала негативне ставлення до вартісних категорій в умовах соціалістичного господарювання, що існувало в ті роки.

Пізніше, в 70-80рр. минулого століття, більшість науковців вважала, що суспільна власність на засоби виробництва та єдина мета соціалістичного виробництва обумовлюють єдиний критерій економічної ефективності як основний принцип оцінки економічних результатів.

Критерій ефективності був сформульований і відображений в «Методичних вказівках до розробки державних планів розвитку народного господарства СРСР», затверджений Держпланом СРСР [5, с.23]. В якості критерію ефективності виробництва рекомендувалась максимізація обсягу виробленого національного доходу (чистої продукції), отриманого при заданих розмірах живої і уречевленої праці. Цей критерій в більшій мірі, ніж інші, на думку Б. Плишевського, відображав ціль соціалістичного суспільного виробництва – найбільш повне задоволення матеріальних і культурних потреб людей [6, с.39].

На нашу думку, вищеназваний критерій лише на перший погляд виконував значну соціальну роль, однак позбавляв підприємство прагнення максимізувати прибуток, зменшувати витрати на виробництво та, загалом, ефективно вести господарську діяльність. Крім того, даний критерій, виражений кількісними показниками, ніяк не слугував індикатором добробуту людей. Оскільки, суспільний добробут це – певний рівень забезпеченості населення матеріальними, соціальними, культурними та екологічними благами.

Таблиця 1

Національний дохід в СРСР (1980-1990 рр.)

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
1	2	3	4	5	6	7	8
Млрд. руб.							
Національний дохід, всього:	454,1	568,7	576,0	585,8	619,1	666,0	704,3
в тому числі:							
на споживання	345,5	418,4	427,6	441,9	465,7	504,2	558,6

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8
на накопичення	108,6	150,3	148,4	143,9	153,4	161,8	145,7
У відсотках:							
Національний дохід, всього:	100	100	100	100	100	100	100
в тому числі:							
на споживання	76,1	73,6	74,2	75,4	75,2	75,7	79,3
на накопичення	23,9	26,4	25,8	24,6	24,8	24,3	20,7

Незважаючи на те, що національний дохід в радянські часи поступово зростав (табл.1) [7], населення відчувало гостру потребу в товарах широкого вжитку, в забезпеченні житлових умов, транспортних послугах і т. ін.

На підставі вищесказаного, можна зробити висновок про однокритеріальний підхід при виборі критерію ефективності господарської діяльності підприємств за адміністративно-командної економіки. Він формувався не з метою підвищення ефективності господарювання самого підприємств, а як єдина ціль – збільшення частки національного доходу на душу населення.

Розглянемо критерії ефективності, які є актуальними в ринковій економіці.

Нині в Україні на законодавчому рівні закріплені критерії ефективності управління корпоративними правами держави. Вони розроблені з метою підвищення ефективності управління корпоративними правами держави в господарських товариствах, у статутному капіталі яких є державна частка [8].

З метою запровадження прозорої та зручної системи оцінювання ефективності управління корпоративними правами держави всі критерії поділяються на три групи:

1. Некомерційні критерії.
2. Комерційні критерії.
3. Критерії ефективності прийняття управлінських рішень органами управління об'єкта державної власності.

У всіх трьох групах в якості критеріїв виступають кількісні та відносні показники.

На наш погляд, дана система оцінки ефективності управління може використовуватись підприємствами будь-якої форми власності.

Проаналізуємо сучасні підходи науковців, щодо формування критеріїв економічної ефективності господарської діяльності підприємств, які, на наш погляд, представляють найбільший науковий інтерес та можливість практичного застосування.

Критерій повинен дати оцінку економічного розвитку підприємства, вважає автор

роботи [9] виключно по параметру ефективності, тобто дати відповідь на питання тільки такого ґатунку – є ефективність чи немає ефективності, тобто ефективне чи неефективне виробництво (підприємство) в періоді, що розглядається. Тому відмінною ознакою економічної ефективності, її критерієм є наявність самої ефективності, тобто просто факт забезпечення будь-якого рівня ефективності, коли витрати у виробництво супроводжуються отриманням економічного ефекту (прибутку) і не більше. В іншому випадку, коли вкладення інвестицій в підприємство призводить в якомусь періоді до негативного (від’ємного) кінцевого результату у вигляді збитків, тобто до відсутності економічного ефекту, слід говорити про неефективний розвиток підприємства (і такому розвитку властивий свій критерій).

Ми погоджуємось з думкою автора, що така сутність критерію ефективності визначає його початковість (першооснову) і базовість по відношенню до інших критеріїв, які також дають оцінку економічної ефективності підприємства, але вже з інших позицій, характеризуючи інші її особливості і цільові установки.

Системно і логічно критерії, що характеризують категорію «економічна ефективність», розглянуті в роботі [10, с.29-32]. У ній при комплексній оцінці ефективності використовуються три критерії:

- 1) критерій економічної ефективності виробничих ресурсів:

$$\frac{\Pi'}{\Phi_n} > E_n,$$

- 2) критерій підвищення економічної ефективності виробничих ресурсів:

$$\frac{\Pi'}{\Phi_{\Pi}} > \frac{\Pi_{\text{пр}'}}{\Phi_{\text{п.пр}'}}$$

- 3) критерій оптимальності виробничих ресурсів:

$$\frac{\Pi'}{\Phi_{\Pi}} = \max,$$

де $\Pi', \Pi'_{\text{пр}}$ – середньорічний розмір чистого прибутку, що залишається у розпорядженні підприємства після сплати податків і інших платежів відповідно в звітному і попередніх періодах;

$\Phi_{\Pi}, \Phi_{\text{п.пр}}$ – середньорічна балансова вартість виробничих фондів і нематеріальних активів підприємства відповідно в звітному і попередньому періодах;

E_n – нормативне значення коефіцієнта економічної ефективності.

При виборі критерію (або показника) особа, що приймає рішення, повинна бути впевненою у тому, що цей критерій зумовить точну оцінку господарської діяльності і

правильний вибір альтернатив. У кожному конкретному випадку дослідники вибирають ті показники і критерії, які, на їхню думку, дають найкращі результати при оцінці ефективності діяльності підприємства. Однак, не може існувати однозначних рекомендацій з вибору критеріїв на підставі яких проводиться оцінювання ефективності господарської діяльності. Можна тільки зосередити увагу на ряді ключових моментів і оцінити запропоновані критерії та показники згідно з потребами та вимогами підприємства.

Інші науковці [11, с. 18] висловлюються виключно за багатокритеріальний підхід при виборі критеріїв ефективності господарської діяльності підприємств. Серед критеріїв вони виділяють наступні: прибутковість, економічність, якість, інноваційність, положення на ринку, продуктивність, діяльність та якість трудового життя.

Автори монографії [11, с. 20] переконані, що підприємство здійснює складну багатогранну діяльність, при якій всі сторони взаємопов'язані. Очевидно, що і критерії, які характеризують успіх його функціонування, також пов'язані між собою. Деякі з них є конкурентними – збільшення одного веде до зменшення другого (наприклад якість і прибутковість в короткостроковому періоді). В той же час в довгостроковому періоді ці критерії можуть бути взаємодоповнюючими – зростання одного (наприклад, якості) сприяє збільшенню іншого (наприклад, прибутковості).

Орієнтуючись при виборі рішення на мінімально можливий рівень витрат, підприємство, як правило, розглядає цю задачу не як самоціль, а як засіб розв'язання суттєвішої задачі — максимізації прибутку, вказують автори роботи [12]. Ця мета є головною для будь-якого підприємства, навіть якщо вона не окреслюється у вигляді провідного мотиву його діяльності. У ряді випадків підприємства можуть ставити за мету не максимізацію прибутку, а якісь інші завдання, наприклад, збільшення обсягу продажів, досягнення суспільного визнання, і заради них поступатися певною частиною прибутку, задовольнившись його меншим рівнем.

Проте й у такому випадку не обійтись без прагнення до максимізації прибутку, принаймні, у довгостроковому періоді, бо тільки прагнення прибутку створює можливість раціонально розподіляти ресурси, забезпечувати високу економічну ефективність, а отже, й мати змогу успішно реалізувати обрані цілі.

Виходячи з вищезазначеного, критерії максимізації прибутку можна записати наступним чином:

$$\Pi(q) \rightarrow \max,$$

де $\Pi(q)$ - прибуток, отриманий підприємством при виробництві продукції в обсязі q .

У відповідності з цим критерієм працює більшість виробничих підприємств.

Якщо випуск та реалізація будуть збільшуватися, то при незмінній ціні і загальний дохід, і загальні витрати зростатимуть: дохід — через зростання обсягу, витрати — внаслідок дії закону спадної віддачі. Прибуток матиме місце доти, доки зростання доходу перевищуватиме зростання витрат, а його розміри будуть залежати від співвідношення цих величин. Тому для розв'язання проблеми максимізації прибутку важливо враховувати не загальні, а граничні значення розглянутих показників.

Можна сформулювати загальне правило максимізації прибутку: підприємство буде збільшувати випуск доти, доки додаткові витрати на виробництво додаткової одиниці продукції не зрівняються з граничним доходом від її продажу [12].

Розглянемо умови (рис. 1), які на наш погляд, мають суттєвий вплив на ведення господарської діяльності підприємства та вибір критеріїв її оцінки.

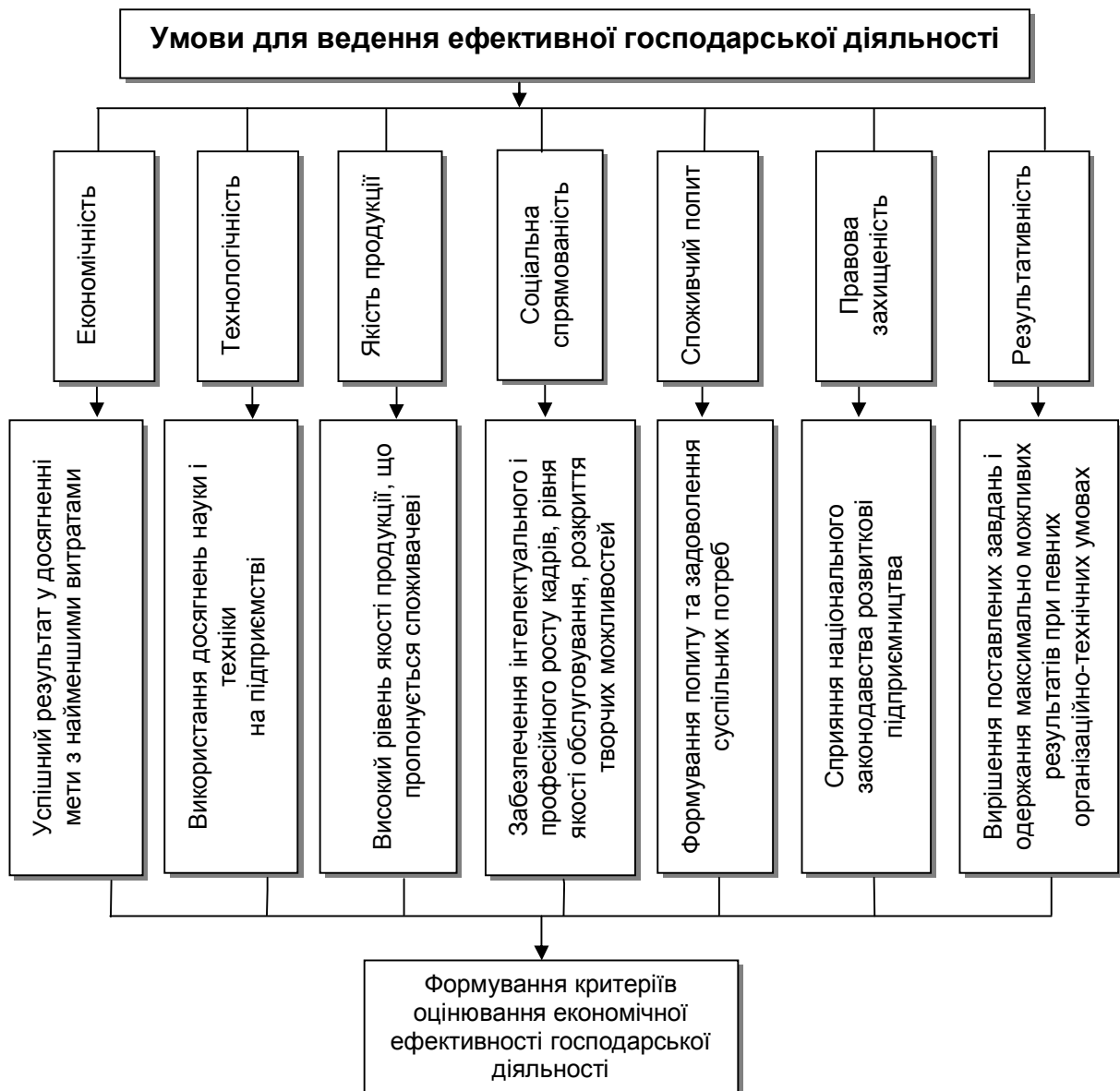

Рис. 1. Передумови здійснення ефективної господарської діяльності підприємств

Висновки. Вважаємо за необхідне сформулювати систему критеріїв для оцінки економічної ефективності господарської діяльності підприємств побудовану на одно- та багатокритеріальному підходах (табл. 2). Проаналізувавши різні погляди науковців, ми дійшли висновку, що підприємствам, які функціонують нині в ринковому середовищі, варто застосовувати як одно- так і багатокритеріальний підходи до вибору критерію ефективності.

Таблиця 2

Система критеріїв оцінки економічної ефективності господарської діяльності підприємства*

Назва критерію	Визначальна умова	Характеристика
однокритеріальний підхід		
Критерій економічної ефективності	$\frac{P}{B} > 0;$ <i>P</i> – отриманий результат; <i>B</i> – загальні витрати	Характеризує наявність позитивного ефекту від здійснення господарської діяльності
багатокритеріальний підхід		
Рентабельність продукції	$\frac{ВП(ЧП)}{B} \rightarrow \max;$ <i>ВП</i> – валовий прибуток; <i>ЧП</i> – чистий прибуток; <i>B</i> – витрати на виробництво та реалізацію	Показує, скільки прибутку отримує підприємство в розрахунку на одну гривню витрат на виробництво і реалізацію
Критерій максимізації прибутку	$\Pi(q) \rightarrow \max,$ <i>Π(q)</i> – прибуток при певному обсязі виробництва	Максимальне отримання прибутку при умові збільшення випуску продукції доти, доки додаткові витрати на виробництво додаткової одиниці продукції не зрівнюються з граничним доходом від її продажу
Критерій мінімізації витрат	$B_{\min} \rightarrow \min$	Характеризує діяльність підприємства направлену на скорочення витрат
Положення на ринку	$Q_i = \frac{Q_i^{prod}}{Q_{заг}^{prod}} \times 100\%;$ <i>Q_i^{prod}</i> - фактичний обсяг реалізації підприємства; <i>Q_{заг}^{prod}</i> - обсяг продажу в галузі	Показує ринкову частку підприємства в галузі та визначає рівень «ринкової влади» підприємства

*розроблено автором

В короткостроковому періоді критерієм ефективності може слугувати наявність ефективності як такої, тобто перевищення доходів над витратами (критерій економічної ефективності).

У довгостроковому періоді підприємству варто розглядати наступні критерії

ефективності господарської діяльності підприємств: рентабельність продукції, максимізацію прибутку, мінімізацію витрат, положення підприємства на ринку.

ВИКОРИСТАНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Большой энциклопедический словарь*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Большая Российская энциклопедия»; СПб.: «Норинт», 2000. – 1456 с.
2. *Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устинко О.А., Юрій С.І.* Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т.1 / За ред. С.В. Мочерного. - Львів: Світ, 2005. – 616 с.
3. *Тихомирова А.В.* Оценка эффективности управления производством. – М.: Экономика, 1984. – 164 с.
4. *Салига К.С.* Ефективність господарської діяльності підприємств. – Запоріжжя: ЗЦНТЕІ, 2005. – 180с.
5. *Бондаренко В.В.* и др. Эффективность общественного производства (Методика измерения и экономико-статистический анализ). Наукова думка, 1978г.
6. *Эффективность* общественного производства (Критерии, методы расчета, показатели). Плышевский Б.П. - М.: Экономика, 1976. – 216с.
7. *Народное хозяйство СССР в 1990 году.* Статистический сборник. М., 1991.
8. *Наказ* Фонду державного майна України №694 від 07.05.2009р. Про затвердження критеріїв оцінки ефективності управління корпоративними правами держави. [Інтернет ресурс]. www.rada.gov.ua
9. *Турило А.А.* Оцінка ефективності економічного розвитку гірничорудного підприємства: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.04 / Національний гірничий ун-т. — Д., 2009. — 20с.
10. *А.А. Шершнев, А.Г. Темченко.* Методы оценки экономической эффективности ресурсов и затрат в условиях рыночной экономики. – К. Рог: Минерал. – 1997.
11. *Тищенко А.Н., Кизим Н.А., Догадайло Я.В.* Экономическая результативность деятельности предприятий: Монография. – Х.: ИД «ИНЖЭК», 2005. – 144 с.
12. *Воробйов Є.М., Гриценко А.А., Лісовицький В.М., Соболев В.М.* Економічна теорія: Посібник для вищої школи / Є.М. Воробйов (ред.). — К.; Х.: ТОВ "Корвін", 2003. — 703с